

Grup cultural Las Cogotas I: una visió crítica

GERMÁN DELIBES DE CASTRO

La definició del grup Cogotas I, anomenat també «de les ceràmiques excises i del Boquique», ha estat el resultat d'un llarg procés d'investigació, ostensiblement accelerat als darrers anys. Són ja llunyans els temps en què aquest complex cultural es vinculava incondicionalment a la incursió de grups de camps d'urnes, de l'altra banda del Pirineu, i fins i tot aquells altres en què, més encertadament, es considerava Las Cogotas I com un món de compromís, una simbiosi tardana en l'escenari de la Meseta, entre una tradició indígena, representada pel campaniforme de tipus Cienpozuelos, i un element europeu, presumptivament hallstàtic.

Actualment, d'acord amb les tendències en voga que expliquen els canvis culturals —poc partidàries, en general, i fins i tot reticents respecte de grans moviments migratoris o substitucions totals d'ètnies en un mateix espai—, advertim una clara inclinació a interpretar Las Cogotas I com un complex indígena arrelat a la civilització de Cienpozuelos, la difusió del qual ultrapassà àmpliament els límits de la Meseta, i la cronologia del qual hem de situar a finals del Bronze Mitjà i als inicis del Bronze Final, sense concernir-hi en absolut la primera Edat del Ferro. Aquests tres aspectes —origen, dispersió i cronologia—, que, com he dit, constitueixen la base de la moderna interpretació de Las Cogotas I, seran objecte de consideració en aquest treball, no tant com a fites o resultats d'una investigació ja feta, sinó més aviat com a plataforma d'exposició de multitud de problemes relacionats amb aquest món que encara romanen oberts.

1. LA QÜESTIÓ DE L'ORIGEN DE LAS COGOTAS I

Lamentablement, per manca de documents de qualitat contrastada, aquest problema ha de ser abordat fonamentalment des de la perspectiva

de la ceràmica. S'ha afirmat de manera categòrica que les espècies característiques de Las Cogotas I estan decorades amb les tècniques del Boquique i la excisió, i, en efecte, són aquestes les que podem considerar més representatives per la seva especificitat, però deixant clar que no són les úniques que participen en l'ornamentació dels vasos, ni tan sols les més abundants, ja que els seus índexs són clarament inferiors als d'impressió i incisió. Per això desfigurem parcialment la realitat si intentem definir el grup en qüestió sols a partir de les implicacions que les tècniques de l'excisió i Boquique suposen en el pla cultural. Maluquer associava Boquique i campaniforme Ciempozuelos; modernament, Arteaga i Molina feien el mateix amb l'excisió i la pseudo-excisió dels campaniformes interiors, de la qual cosa es dedueix que a Las Cogotas I existeix un gran component de tipus indígena, estretament vinculat a la civilització de Ciempozuelos. Però aquesta observació, al meu parer, és igualment perceptible en altres detalls insuficientment valorats, com l'aplicació de pasta blanca per contrastar decoracions, l'ornamentació interior de les vores, la tendència a les composicions radials al fons o el predomini de la tècnica incisiva per damunt de les altres, detalls que es troben igualment en la ceràmica d'ambdós grups culturals. Per tot això, sí que sembla en principi encertada la suposició de la continuïtat entre els dos móns.

Això no obstant, crec que hi ha punts que requereixen un tractament especial. El Boquique, per exemple, cada dia sembla més difícil d'interpretar com una conseqüència tardana de les decoracions Ciempozuelos. La seva disposició més típica és en forma de garlandes o línies penjants corbes sense precedents en l'art campaniforme, en el qual els motius curvilinis són excepcionals, per no dir inexistent. En canvi, pren força l'origen neolític de la tècnica de punt en ratlla i es confirma la seva maduració en ambients calcolítics i del Bronze Antic de Tras Os Montes, junt amb la controvertida ceràmica de tipus Penha, com s'esdevé al jaciment de Mairós, que ens faria convenir que aquest element de Las Cogotas I és, com la incrustació de pasta blanca, quelcom indígena, per bé que no necessàriament derivat de la civilització de Ciempozuelos. I pel que fa a l'excisió, és obvi que sol desenvolupar-se en composicions idèntiques a les que trobem, amb tècnica sols «pseudo-excisa», als campaniformes tardans de les terres interiors, però no ho és menys que el seu «floruit» s'esdevé de manera paral·lela a la d'altres molts grups amb ceràmiques excises de l'occident d'Europa —Duffaits, Saint Veredeme, món apenínic i, naturalment, túmuls renans—, per la qual cosa és possible que totes obeïssin als imperatius d'una moda comuna, no necessàriament vinculada a desplaçaments de pobles ni a expansions culturals poc versemblants.

Malgrat aquestes observacions, acceptem una certa línia de continuïtat Ciempozuelos/Las Cogotas I, la qual cosa planteja un nou problema: quan acaba el primer i s'inicia el segon? S'ha escrit molt sobre la perduració del vas campaniforme tant al Pirineu oriental com a la vall del

Guadalquivir, a l'estuari del Tajo i a la Meseta, fet que serví per a nodrir la sospita que el món d'excisió i Boquique s'havia organitzat molt tardanament. En realitat, falten testimonis objectius que provin una tal pervivència, i els arguments sostinguts fins ara a favor de l'esmentada tesi eren sobretot *ex silentio*: com que no es coneixia un Bronze Mitjà a la vall del Duero, es podia especular sobre la possibilitat que els pobles epicampaniformes s'haguessin mantingut impertorbables, aliens a tota evolució. Els responsables de les ceràmiques incises campaniformes de les coves de Silos, a Burgos, van jugar durant molt temps aquest paper; avui, tanmateix, se'ls sap sincrònics de l'òptim Ciempozuelos, amb la qual cosa el problema queda obert i podem preguntar-nos: avançar els inicis de Las Cogotas I no seria la solució?

Alguns treballs de camp recents demostren que efectivament és així, i que d'ençà del segle XIV a.C., almenys, aquesta civilització es troba consolidada a la Meseta nord. Els resultats de les excavacions efectuades a Los Tolmos de Caracena (Sòria) i a la fortificació de La Plaza a Cogeces del Monte (Valladolid) evidencien que en un moment inicial proper al 1400-1300 a.C. les ceràmiques de Las Cogotas I rarament es decoraven amb excisió i Boquique, i que prevalien els temes incisos d'espigues i zig-zags. Aquest ambient l'hem denominat Proto-Cogotas, i sorprenentment té, en principi, menys relació amb els estils ceràmics de Ciempozuelos que el ple Las Cogotas I, més tardà. Amb això pretenc subratllar que el problema de la transició Ciempozuelos/Las Cogotas I no està definitivament resolt, que entre els segles XVIII-XVII, en què versemblantment hem de situar la plenitud dels campaniformes de la Meseta, i el XIV, en què sembla despertar-se Las Cogotas I, hi ha un buit de tres-cents anys, i fins i tot que l'únic jaciment que coneixem a la Meseta situable sense cap dubte en aquest marge de temps és el castell de Cardeñosa, a Àvila, que correspon a un grup portador de ceràmiques llises —argàriques, per tant, segons Cabré— que difícilment podrien constituir l'anella estricta entre Ciempozuelos i Las Cogotas I, almenys quant a tradició decorativa.

Fins aquí, alguns aspectes sobre les arrels de Las Cogotas I prenent com a referència l'estudi de la ceràmica. La documentació, en general, sembla reivindicar la indigeneïtat del grup que estudiem, per bé que, com hem vist, ni el nexa amb Ciempozuelos sigui tan directe com en altres ocasions s'ha assenyalat, ni l'esmentada tradició local —recordem el cas del Boquique— sembli limitar-se a aquesta civilització campaniforme.

Això no obstant, la tradició indígena de la cultura —si prescindim de la possible transcendència de la seva coexistència respecte d'altres grups amb ceràmiques excises de l'occident d'Europa— sembla indubtable, i en són una bona prova els enterraments. En coneixem pocs, però tots aquells que són inqüestionables són d'inhumació i observen en general normes funeràries habituals a les cultures peninsulars de l'Edat del Bronze. A Renedo de Esgueva (Valladolid) ens trobem amb una fossa

que acollia l'esquelet d'una dona en posició fetal i d'un vas en funció d'ofrena, cosa que suposa la repetició del ritu de les tombes més genuïnes de Ciempozuelos. A San Román de la Hornija (Valladolid) es detectà un pou amb una triple inhumació, de la qual són bons paral·lels els enterraments en sitges de poblats argàrics com el de Purullena, però de fet aquests darrers estan situats al subsòl de les cases, realitat que significativament podem també atestar a l'estació de Las Cogotas I de Los Tolmos de Caracena (Sòria). Però fins i tot la presència d'excisió i Boquique en dòlmens de Salamanca i Zamora i en coves d'enterrament col·lectiu de la província de Burgos ens fa pensar que responen a deposicions secundàries dels pastors de Las Cogotas I que, segurament, practicaren allí enterraments intrusius, semblantment a com els habitants de Ciempozuelos havien fet en llocs idèntics mig mil·lenni abans.

Els enterraments, per tant, també semblen reclamar la indigeneïtat d'aquesta cultura, encara que una tal reivindicació no tingui més que un valor molt relatiu pel fet de basar-se en una mostra molt reduïda de tombes que podria no ser representativa dels ritus funeraris dels homes de Las Cogotas I. No cal dir que són obertament contrari al fet que s'interpretin com si fossin tombes els anomenats «clots d'incineració», però reconec el caràcter excepcional de la inhumació dipositada al fons d'un d'ells a San Ramón de la Hornija. En aquest cas, tinc el convenciment que és una tomba d'ocasió, i no una forma d'enterrament típica de Las Cogotas I. Francament, crec que és més allò que no sabem del ritual funerari d'aquest grup que allò de què tenim coneixement, i no em permeto el luxe de passar per alt que tal vegada la cultura de Las Cogotas sigui la primera d'una sèrie de cultures protohistòriques peninsulars en les quals tot índex relacionat amb els ritus d'ultratomba brilla d'una manera absoluta per la seva absència. Potser perquè el descans que es procurava als morts diferia de la convencional fórmula d'enterrar els seus cadàvers?

2. DISPERSIÓ DE LAS COGOTAS I

En aquest apartat hem d'anotar dues novetats. La primera, que el nombre d'estacions reconegudes és molt més alt —potser fins deu vegades més— que no fa vint anys, quan es va valorar per primera vegada la personalitat cultural de Las Cogotas I; l'altra, que els jaciments ja no se circumscriuen a les terres de la Meseta —conques mitjana i alta del Duero i el Tajo—, sinó que n'ultrapassen àmpliament els límits.

La primera observació té sols la transcendència de reconèixer una densitat de poblament molt superior a la suposada inicialment, en alguns sectors tan alta —quasi una desena de jaciments per escassos quilòmetres quadrats— com per donar peu a creure que els portadors d'excisió i Boquique podrien haver estat agricultors itinerants abans de ser ramaders.

La segona novetat és més sorprenent: Las Cogotas I ha deixat de ser un simple reducte cultural de la Meseta per adquirir el rang de civilització peninsular. Les troballes de Tapado de Caldeira (Oporto), Covas (Orense) i Ardón/Posadilla (León) confirmen que va existir una projecció occidental d'excisió i Boquique fins a arribar virtualment a l'Atlàntic. El grup del sud del Duero i el Sistema Central, unit estretament al Manzanares, ha confirmat a través de recents investigacions la seva personalitat i importància, cosa que també podem dir de l'àrea de l'alt i mitjà Duero, que va servir de plataforma de llançament dels homes de Las Cogotas I, tant cap al nord —trobem nombrosos i rics jaciments a Burgos i a la Llanada alabesa— com cap a l'est. En aquest sentit, s'inscriuen les troballes d'Alhama d'Aragó, Calataiud, Castillo de Lechago, Tajada de Bezas i la Muela de Galve, tots a la vall de l'Ebre, que ocupen també, en direcció a l'est, indrets de les costes del Mediterrani, com posen de manifest els materials castellonencs del Castellet de Borriol. Altres conjunts llevantins, com Cabezo Redondo de Villena o Isla de Campello, ambdós a Alacant, serviren de nexa amb una altra important concentració de troballes del sud-est, en alguns casos ja donades a conèixer per Siret, però que havien passat desapercebudes —El Oficio, Campos, Fuente-Álamo, etc.—, i en altres casos, recents, com ara Monachil i Purullena. Per acabar, assenyallem la presència de ceràmiques del Boquique a la vall mitjana del Guadalquivir (Carmona), com també a La Mancha (Malagón), cosa que justifica de sobres el caràcter peninsular del grup Las Cogotas I i el seu gran interès com a referència a l'hora de perfilar el desenvolupament de l'Edat del Bronze a quasi tot el territori ibèric.

Ara bé, la difusió d'un element cultural, com en aquest cas la ceràmica de Las Cogotas I, és sobretot el resultat d'un procés, un complicat efecte les causes del qual han de ser analitzades. Implica, per exemple *aparició* en el si d'un grup cultural adscrit a un territori propi que podem titllar de «llar creadora», però també la seva *irradiació* a altres medis primerament perifèrics respecte de la llar primitiva i després més allunyats, bé com a resultat de l'expansió dels posseïdors originals, o per simple comercialització del producte o de la idea. Amb tot això, el que vull subratllar és que sota la impersonalitat i fredor que inevitablement transmeten els punts de qualsevol cartografia de Las Cogotas I hi ha circumstàncies molt diverses que valdria la pena de descobrir. És obvi que degué existir un focus original —segurament en algun racó de la Meseta—, com també una expansió ulterior —per exemple, cap al sud-est i Andalusia en general, a través dels tradicionals camins ramaders—, i, per això, no em sembla inversemblant imaginar que a voltes pugui haver-se donat un simple intercanvi de productes —per què no el vas aïllat amb decoració de Boquique de Tapado de Caldeira, a Oporto?— entre grups diferents. Hi ha molts problemes, en definitiva, pendants encara d'investigació.

3. L'ASPECTE CRONOLÒGIC

Per a la datació de Las Cogotas I comptem amb tres tipus de documents: les associacions amb elements significatius des del punt de vista cronològic, les referències d'ordre estratigràfic i, naturalment, les datacions absolutes.

En el primer capítol destaquem, com és lògic, els *elements metàl·lics*, ja que constitueixen normalment el bastiment cronològic de les cultures de l'Edat del Bronze. No és la meua intenció, evidentment, referir-me a la totalitat de les peces de metall relacionades d'alguna manera amb Las Cogotas I —no molt nombroses, de fet—, sinó simplement a les més significatives. Ho és, per exemple, un pom d'espasa pistiliforme de Solacueva de Lacoymonte (Àlaba), de tipus atlàntic més que no pas continental, que acredita una cronologia bastant precisa, entre 1100 i 900 a.C., i podríem considerar que també ho és el punyal de la cabana Be 6 d'El Berrueco (Salamanca), derivat segurament dels primers models de llengüeta de tipus Peschiera, del Bz D/Ha A1, i clarament anterior als models denominats de Porto de Mosya, propers a l'horitzó de la Ría de Huelva. Espasa i punyal reclamen, doncs, per a Las Cogotas I, dates del període del Bronze Final, les mateixes que sembla necessari fixar a partir de la retirada associació de fíbules de tipus Huelva, de colze, amb ceràmiques excises i del Boquique (El Berrueco, Yecla de Silos, San Román de la Hornija), amb l'excepció que tals argençaments tendiríem a datar-los fins i tot un xic més tard, cap al 900-850, segons la moderna interpretació del cèlebre dipòsit de Huelva.

Altres bronzes, tanmateix, suggereixen la necessitat d'endarrerir una mica més les dates anteriors, atenyent el Bronze Mitjà. Aquest és el cas de les destrals de Las Cogotas i Caracena, encara planes però amb costats còncaus i tall convex molt marcat, i això les aproxima als models de Barcelos del nord-est. Podríem dir el mateix d'alguns punyals, ja que denoten grans analogies amb els models argàrics (El Berrueco, Sanchorreja, El Mirón), sinó amb els punyals ogivals o «dirks» del Bronze Mitjà europeu, com s'esdevé amb el que es descobrí a Ardón. I el mateix, finalment, podríem dir d'un braçalet de tipus Bignam, bretó, del Cerro del Berrueco i una discutida agulla de coll perforat i cap cònic, oriünda sens cap dubte de Renània, però presumptivament recollida en l'esmentada fortificació de Salamanca.

Quant a les *evidències de tipus estratigràfic*, assenyalo ja be de bon començament que les més importants procedeixen de jaciments del sud-est —Monachil, Purullena i Fuente-Álamo—, on sembla demostrar sense vacil·lacions que Las Cogotas I s'infiltra en el territori paral·lelament al darrer desenvolupament argàric per substituir més tard aquesta cultura en la forma que hom anomena «Bronze Tardà» de la regió. D'altra banda, a Carmona es comprova amb nitidesa que l'horitzó de les ceràmiques ex-

cises i del Boquique es veié interromput en el seu desenvolupament pel món de la retícula brunyida interna, cosa que també s'intueix a Monachil, però amb un aclaparador predomini de les espècies pintades, tipus Real, sobre les brunyides, que allí sols juguen el paper, minoritari, d'element important. El que ja no és tan fàcil és convertir en dates absolutes les observacions precedents, però sembla obligat intentar-ho, tot i el risc de simplificar excessivament. Recentment, hom ha dit de la retícula brunyida que el seu despertar a Huelva coincideix amb la data del dipòsit de la Ría, i això equival a situar la fi de Las Cogotas I al Baix Guadalquivir sobre 900-850 a.C., i quant a la seva irrupció, la dificultat es troba en la fixació de la davallada d'Argar B. Fa uns quants anys hom hauria situat aquest esdeveniment sobre el 1200, però avui, sabent que l'inici de l'esmentada fase no té lloc més tard del començament del segle XVI, no sembla gaire arriscat fixar la seva fi al voltant de 1300, i potser abans i tot.

Per tant, els segles d'influx de Las Cogotas I a Andalusia són quatre —del 1300 al 900—, quatre-cents anys que comprenen part del Bronze Mitjà i Final, i que confirmen la validesa de les associacions d'elements metàl·lics, que ja hem vist, com a base cronològica. No ens ha de sorprendre, per tant, que també les *datacions de C-14* s'adaptin, en general, sense grans estridències, a l'esmentat esquema cronològic. Sols les més antigues desborden àmpliament el límit inicial; corresponen al jaciment de Los Tolmos i es remunten al 1400, és a dir, uns cent anys abans de la fi d'El Argar, cosa que no ens ha d'estranyar en absolut, puix que Las Cogotas I irromp a Andalusia com una cultura desenvolupada i forastera, fet que implica que la seva formació tingué lloc en una altra regió i en dates necessàriament prèvies al 1300, data considerada fins ara com el seu punt de partida al sud. Aquesta altra regió fou la Meseta, i les dates prèvies arriben almenys a finals del segle XV, tal com evidencien les diverses mostres de l'estació ja mencionada de Caracena. I, per acabar, pel que fa a la fi d'aquest món, els elements metàl·lics associats (fibules de colze), les dades estratigràfiques (anterioritat a l'horitzó «retícula brunyida» del sud-oest) i el C-14 (dates de San Román de la Hornija i Ecce Homo d'Alcalá de Henares, entre d'altres) coincideixen a assenyalar que es produí cap al 900-850, és a dir, als inicis del Bronze Final III. És possible, tanmateix, que en determinats territoris l'excisió i el Boquique es perpetuessin com a tècniques decoratives habituals, i això podria explicar la seva presència en conjunts clars del primer Ferro, com les tombes de camps d'urnes de Reillo, a Cuenca, i més dubtosament la seva coexistència amb peces de ferro en algunes cases del tan esmentat Cerro del Berrueco, a Salamanca. En tot cas, res més que una perduració, ja que Las Cogotas I fou exclusivament una Cultura de l'Edat del Bronze, aliena per complet al desenvolupament dels camps d'urnes i, no cal dir, del món hallstàtic.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO GORBEA, M.: *El Bronce Final y el periodo orientalizante en Extremadura*, B. P. H., XIV, 1977.
- DELIBES DE CASTRO, G.: Una inhumación triple de facies Cogotas I en San Román de la Hornija (Valladolid), a *Trabajos de Prehistoria*, 35, 1978.
- FERNÁNDEZ POSSE i DE ARNAIZ, M. D.: La cueva de Arevalillo de Cega (Segovia), a *Noticiario Arqueológico Hispano*, 12, 1981, pàgs. 43-84.
- FERNÁNDEZ MANZANO, J. i DELIBES, G.: El castro de la Plaza en Cogeces del Monte (Valladolid). Reflexiones sobre el origen de Cogotas I, a *B.S.A.A.*, XLVII, 1981, pàgs. 51-70.
- JIMENO MARTÍNEZ, A.: *Nuevas bases para el estudio de la etapa postcampiforme en la zona del Alto Duero*, Saragossa, 1982 (resum de tesi doctoral).
- MALUQUER DE MOTES, J.: La técnica de incrustación de Boquique y la dualidad de tradiciones cerámicas en la Meseta durante la Edad del Hierro, a *Zephyrus*, VII, 1966, pàgs. 179-200.
- MOLINA GONZÁLEZ, F.: Definición y sistematización del Bronce Tardío y Final en el Sudeste de la Península Ibérica, a *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, núm. 3, 1978, pàgs. 159-232.